

A 450 ÉVE ELHUNYT SZEGEDI KIS ISTVÁN EMLÉKEZETE (1505–1572)

THE REMEMBRANCE OF ISTVÁN SZEGEDI KIS (1505–1572) ON THE 450TH ANNIVERSARY OF HIS DEATH

Miskei Antal

EKKE BMK egyetemi docens

ÖSSZEFOGLALÁS

Szegedi Kis István a helvét irányú teológia tanainak első magyarországi rendszerezője. A wittenbergi egyetemen folytatott tanulmányai után hazatért Magyarországra, ahol előbb oktatott és iskolát vezetett, majd 1554-től Laskón, 1558-tól pedig Kálmáncsán vállalt lelkeszi állást. 1561 és 1563 között török fogságot szenvedett. Élete utolsó évtizedét – az oszmánok akaratának megfelelően – Ráckeven töltötte, ahol prédikátorként és az alsó-dunamelléki egyházkerület szuperintendenseként tevékenykedett. Kezdetben a wittenbergi irányzat híve volt, de az 1550-es évek második felében már szinte bizonyosan a helvét hitvallást követte. Latin nyelvű teológiai munkái halála után külföldön jelentek meg, így Európa-szerte ismert személlyé vált. Zsoltárfordításainak és magyar nyelvű verseinek egy része szintén fennmaradt. Életrajzát tanítványa, Skarica Máté írta meg latin nyelven, aki egyben megrajzolta mestere arcképét is.

Abstract

István Szegedi Kis was the first to systematize the doctrines of the Helvetic Confession-based theology in Hungary. After his studies at the Wittenberg University, he returned to Hungary, where he first worked as a teacher and ran a school, then became a pastor in Laskó (Lug) in 1554 and in Kálmáncsa in 1558. Between 1561 and 1563, he was held captive by the Turks. In accordance with the will of the Ottomans, he spent the last decade of his life in Ráckeve, where he served as a preacher and superintendent of the Lower Danubian Church District. Initially, he embraced the Wittenberg school, but by the second half of the 1550s he was almost certainly a follower of the Helvetic Confession. His theological works written in Latin were published abroad after his death, making him a well-known figure throughout Europe. Some of his Hungarian psalm translations and poems have

also survived. His biography was written in Latin by his pupil, Máté Skarica, who also drew a portrait of his master.

Kulcsszavak: Szegedi Kis István, helvét irányzat, végváriak reformációja, oszmán uralom, török fogság, Ráckeve, szuperintendens, hitvitá, Seraphinus Panthanus, teológiai irodalom, Skarica Máté

Keywords: István Szegedi Kis, Helvetic Confession, Reformation at the border strongholds, Ottoman rule, Turkish captivity, Ráckeve, superintendent, religious disputes, Seraphinus Panthanus, theological literature, Máté Skarica

Szegedi Kis István, a helvét irányú teológia tanainak első magyarországi rendszerezője, 1505-ben született Szegeden, minden bizonnyal kun eredetű családban. Az elemi ismereteket – írás, olvasás, számolás, hittan és liturgikus énekek – a lippai és a gyulai iskolában sajátította el. Neveltetésében a ferences rend szellemisége és a humanizmus eszmévilága egyaránt kulcsfontosságú szerepet játszott.¹

Felsőfokú tanulmányait külföldön végezte: előbb talán Bécsben (1535),² majd 1537-től Krakkóban.³ Ez utóbbi egyetemen nagyfokú

¹ Ungváry Sándor azon állítását, miszerint Szegedi Kis István eredetileg római katolikus pap lett volna, semmilyen történeti forrás vagy egyéb adat nem támasztja alá (Ungváry Sándor: A magyar reformáció az ottomán hódoltság alatt a 16. században. Tanulmányok és életrajzi vázlatok. Bp., 1994. 102. p.).

² A bécsi tanulmányutat Skarica Máté nem említette, ezért a kutatók között akadnak néhányan – mint például Kathona Géza –, akik megkérdőjelezzik Szegedi Kis István ausztriai tartózkodását (Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp., 1974. 207–208. p. 264. jegyzet [Humanizmus és reformáció 4.]). A bécsi egyetem anyakönyvében található „*Abstemius Stephanus Hungarus*” (Kissné Bognár Krisztina: Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789. Bp., 2004. 55. p. Nr. 54. [Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 13.]), valamint „*Stephanus de Zegedino*” bejegyzés (Schrauf Károly: A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyvei 1453-tól 1630-ig. Bp., 1902. 191. p. [Magyarországi tanulók külföldön IV.]) alapján a szakemberek többsége mégis elfogadja, hogy a nagy tudású reformátor megfordult Bécsben (Szabó András: Szegedi Kis István. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon – középkor és kora újkor. XI. kötet. Főszerk.: Kőszeghy Péter. Bp., 2011. 26. p.; Kelényi Borbála: Krakkótól Wittenbergig. Magyarországi hallgatók a krakkói, bécsi és wittenbergi egyetemeken a 16. században. In: Gerudium. Egyetemtörténeti Közlemények. Reformáció, 2017. Vol. 8. Nr. 1. 45. p.).

³ A krakkói egyetem magyar tanulóinak névsorában „*Stephanus Naghizegedinus*”, illetve „*Stephanus Fabianus de Szygezino*” néven szerepel Szegedi Kis István (Schrauf Károly: Regestrum bursae Hungarorum

jártasságra tett szert a héber, a görög és a latin nyelvben, s egyúttal tovább bővítette zenei ismereteit is. Tehetségének és szorgalmának köszönhető, hogy 1540-ben már segédtanítóként oktathatta a hallgatóknak a klasszikus auktorok műveit. Ráadásul a lengyel állam „fővárosában” közvetlen kapcsolatba került a lutheri–melanchtoni tanokkal is, hiszen az 1530-as évek közepétől Hieronymus Vietor nyomdájában egymás után jelentek meg a magyarországi reformáció első nemzedékéhez tartozó írók munkái, mint például Ozorai Imre vitairatai, Farkas András históriás éneke, Gálszécsi István katekizmus és kottás énekeskönyve, Bencédi Székely István kalendárium vagy Dévai Bíró Mátyás magyar nyelvű helyesírási szabályzata.⁴

Krakkói stúdiumainak befejeztével Szegedi 1541/1542 körül a csanádi egyházmegye területén vállalt állást. Amint egy kis pénzhez jutott, Mohi Ferenc, Bihari Balázs és Abádi Benedek társaságában 1543. március 22-én felkereste Wittenberget, ahol a város egyetemének teológia karán leginkább Martin Luther (1483–1546), Philipp Melancthon (1497–1560), Caspar Cruciger (1504–1548) és Georg Major (1502–1574) előadásait hallgatta nagy figyelemmel.⁵

Német földről hazatérve úgy döntött, hogy minden erejét a protestáns eszmék terjesztésére fordítja. A külföldön szerzett *magisteri*

Cracoviensis. A krakói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke (1493–1558). Bp., 1893. 32. és 104. p. [Magyarországi tanulók külföldön III.]; *Szögi László*: Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon 1526–1788. Bp., 2003. 63. p. Nr. 140. jegyzet [Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 9.]).

⁴ *Horváth János*: A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. Bp., 1953. 272. p.; *Kovács Endre*: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Adalékok a magyar–lengyel kapcsolatok XV–XVI. századi történetéhez. Bp., 1964. 113., 133. és 136. p.

⁵ A Magyar- és Erdélyországiak a Wittenbergi Főiskolában 1522-től 1560., Melancthon haláláig. Közzéteszi: *Révész Imre*. In: Magyar Történelmi Társ., 1859. VI. kötet. 219. p.; *Szilády Áron*: Szegedi Kis István. In: Régi Magyar Költők Társasága. VI. kötet. XVI. századbeli magyar költők művei. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából közzéteszi: Szilády Áron. V. kötet. 1545–1559. Bp., 1896. 274. p.; *Fraknoi (Frankl) Vilmos*: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp., 1873. 297. p.; *Payr Sándor*: Luther és a magyarok. Bp., 1930. 9. és 19. p. (A Luther-könyvtár és múzeum füzetek 17.); *Szögi László*: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700. Bp., 2011. 251. p. Nr. 2736. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 17.); *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltság i. m. 212. p. 287. jegyzet és 214. p. 296. jegyzet. S. Szabó József úgy vélte, hogy Szegedi 1544 őszén Genfben találkozott Kálvinnal (*S. Szabó József*: Kálvin és a magyar reformátorok. In: Protestáns Szemle, 1909. XXI. évf. 3. füzet. 165–167. p.).

(„mester”) cím birtokában előbb Csanádon⁶ vezette a helybéli tanodát, majd miután a település földesura, a horvát származású Perusich Gáspár⁷ – Fráter György váradi püspök, királyi kincstartó nyomására – elvette pénzét és lefoglalta több mint 200 kötetből álló könyvgyűjteményét, 1545-ben Gyulára ment iskolarektornak. Még ugyanabban az évben Cegléden alkalmazták tanítóként és prédikátorként. Az alföldi mezővárosban közel három évig hirdette Isten igéjét és oktatta az érdeklődő gyermekeket. Itt nősült meg először. Felesége, Orsolya egy lányt szült neki, Katalint. Tiszteletére a mai református nagytemplom külső oszlopcsarnokának jobb oldali falára a helybéli református gyülekezet 1979-ben Borsos Miklós szobrasszal egy portré domborművet állíttatott. Itteni tanítványai közül kiemelkedett Bakonyi Albert, aki később a ceglédi egyházmegye esperesi méltóságát tölthette be.⁸

Mielőtt lejárt volna a szerződése, Szegedi Kis 1548-ban ismeretlen okból elhagyta Ceglédet, s – vélhetően rokonaihoz – Makóra költözött.⁹ Néhány hónap elteltével Petrovics Péter temesi ispán Temesvárra hívta, s 1549-ben rábízta a helyi iskola és gyülekezet vezetését.

⁶ Skarica Máté úgy tudta, hogy hazatérése után Szegedi először a szilágysági Tasnádon (*Thasnyadini*) kezdte meg szolgálatát, ami eléggé valószínűtlennek tűnik (*Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 93. és 120. p.). A történetírás már régen felismerte, hogy a Tasnád nevű településen valójában Csanád értendő (*Földváry László*: Szegedi Kis István élete s a Tisza–Duna mellékeinek reformációja. Bp., 1894. 23–24. p.; *Földváry László*: Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. I. kötet. Bp., 1898. 67. p.; *Faragó Bálint*: Szegedi Kis István 1505–1572. In: *Protestáns Szemle*, 1909. XXI. évf. 7. füzet. 425. p.; *Zoványi Jenő*: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp., 1922. Reprint: Bp., 1986. 185. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 215. p. 306. jegyzet).

⁷ A csanádi püspökség javait birtokló Perusich Gáspár sógora volt Fráter (Martinuzzi; Utyesenovics) Györgynek (*Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 216. p. 307. jegyzet).

⁸ Bakonyi Albert egyházkormányzati tisztségét Skarica Máté „episcopus”-nak nevezte (*Albertus Bakonius pastor olim et episcopus in eadem Ceglédiensi Ecclesia*) (*Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 95. p.). Ebben az esetben ez az egyházi tisztség inkább püspöki jogokat gyakorló esperest, semmint tényleges szuperintendenst jelölhetett (*Földváry L.*: Adalékok a dunamelléki i. m. I. kötet. 65. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 217. p. 315. jegyzet).

⁹ Azt a lehetőséget, miszerint Szegedi a rokonainál szállásoltatta el magát Makón, Szakály Ferenc vetette fel először (*Szakály Ferenc*: Adalékok Szegedi Kis István és Skaricza Máté életéhez. In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* II. 1981. Bp., 1982. 160. p.; *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp., 1995. 93. p. [Humanizmus és reformáció 23.]).

Az egyházközség híveinek Lippai Kristóffal közösen hirdette a Szentírás üzenetét. Talán az idő rövidségének tudható be, hogy törökbarát politikát folytató patrónusa azon kívánságát, miszerint a településen egy olyan „főiskolaszerű” oktatási intézményt hozzon létre, amely szellemi központja lehetett volna a környék értelmiségi rétegének (a hírszerző–kereskedő városi polgárságnak, a mezővárosok iparosainak, kalmárjainak, a ferences szerzeteseknek és az alsópapság képviselőinek), nem tudta megvalósítani. Ugyanakkor erős a gyanú, hogy Szegedi több környékbeli lelkészársával együtt részt vett az 1550-ben összehívott toronyi zsinaton, ahol a jelenlévők Gönci Máté személyében megválasztották az első magyarországi evangélikus (ágostai hitvallású) szuperintendenst.¹⁰

Petrovicsot 1551-ben Losonci István követte a várkapitányi tisztségben, akihez I. Ferdinánd király (1526–1564) a nyár folyamán Bernardo Villela da Aldana altábornagy seregét vezényelte. A spanyol zsoldosok új állomáshelyére római katolikus szerzetesek is érkeztek, akik a magukkal hozott kegytárgyakat a város plébániatemplomában helyezték el. Augusztus 20-án azonban az oltáriszentség és a liturgikus eszközök egy része nyom nélkül eltűnt, s a felkutatásukra indított vizsgálat eredménytelenül zárult. Az állítólagos bűntény felkorbácsolta a kedélyeket, és az őrség katonái között meghasonlás támadt. Az eset Szegedit és munkatársait meggyőzte arról, hogy az oszmánok által amúgy is fenyegetett Temes-vidéki erődöt célszerűbb mihamarabb elhagyni.¹¹

¹⁰ *Zoványi Jenő*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. 652. p.; *Bucsay Mihály*: A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Bp., 1985. 30. p.; *Péter Katalin*: Reformáció és művelődés a 16. században. In: Magyarország története 1526–1686. 3/1. kötet Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1987. 516. p. (Magyarország története tíz kötetben); *Péter Katalin*: A reformáció: kényszer vagy választás? Bp., 2004. 94. p. (Európai Iskola); *Öze Sándor*: Szegedi Kis István temesvári tartózkodása, Skaricza Máté életrajza alapján. In: Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27., Kolozsvár. A kötetet szerkesztette: Balázs Mihály és Gábor Csilla. Kolozsvár, 2007. 460–462. és 465. p. (Egyetemi Füzetek 3.); *Zoványi J.*: A reformáció Magyarországon i. m. 187. p.

¹¹ *Kropf Lajos*: Egy incidens Temesvárott 1551-ben. In: Századok, 1898. XXXII. évf. 434–435. p. Skaricza Máté úgy állította be az eseményeket, mintha Temesvárról Losonci István kapitány üzte volna el Szegedit (Szegedi István élete. Írta: Skaricza Máté. Közli: *Faragó Bálint*. In: A mezőtúri ev. ref. főgymnasium értesítője az 1905–1906. iskolai évről. Szerk.: *Borsos Károly*. Mezőtúr, 1906. 19. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 1974.

A hányatott sorsú reformátor 1551 késő nyarán – kora őszen Mezőtúrra tette át székhelyét, ahol iskolarektorként és prédikátorként Kálmáncsehi Sánta Márton (1500 körül – 1557) utóda lett. A Berettyó-parti településen eltöltött szűk egy esztendei szolgálat után 1552-ben Békésre került, ahol egyrészt az iskolát irányította, másrészt a protestáns tanokat népszerűsítette.¹²

A térség lakóinak biztonságát – az oszmánok rajtaütésszerű támadásai mellett – főként a végvárakban szolgáló idegen katonák garázdálkodásai veszélyeztették. A temesvári incidens miatt még mindig neheztelő Aldana zsoldosai egy portya során foglyul ejtették a köztiszteletben álló iskolamestert, akit az egyik vitéz – korábbi tanítványa – megszánt, és segítséget nyújtott neki abban, hogy megszökjön a táborból. A „mester” később titokban visszatért a tett színhelyére, hogy a hívei által elrejtett kis pénzét visszaszerezze.¹³

Az 1550-es évek eleje Szegedi magánéletében is komoly változásokat hozott. Hitvese Orsolya, akivel még 1548-ban lépett frigyre, 1551 táján meghalt, első házasságából született lánya, Katalin pedig 1552-ben távozott el az élők sorából.

A nagy népszerűségnek örvendő hittudóst 1552 végén Tolnára hívták, ahol rektorként ismét az oktatás színvonalának emelésén fáradozott. Az ifjú Melius Juhász Péternek görögöt és hébert tanított.¹⁴ Szószékről történő prédikálásra inkább csak a nagyobb ünnepeken nyílt lehetősége, mivel az istentiszteletek zömét Sztárai Mihály (?–1575) vezette, aki a vasárnapi homíliákban jó néhányszor pellengérré állította a domonkos szerzetesként plébánosi teendőket ellátó József barát állításait. Ez a tapintatlan viselkedés ellenszenvet váltott ki a hívek körében, így nem meglepő, hogy Szegedi mérsékeltebb hangvételű, érthetőbb Szentírás-magyarázatát szívesebben hallgatták a gyülekezet tagjai, mint Sztárai gúnyos, nem egyszer szemrehányó eszmefuttatását. A „kegyes férfiúként” emlegetett iskolamester azzal is példaképül szolgált a tolnaiak számára, hogy feleségül vette Beremendi János özvegyét, Erzsébetet, s felnevelte annak két gyermekét, Katalint és Mártont.

94. és 121. p.).

¹² Életrajzírója szerint Szegedi Kis István 1553-ban került Békésre (*Faragó B.*: Szegedi István i. m. 20. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 95. és 122. p.).

¹³ Skarica a spanyol zsoldosvezért „itáliai Kampó”-ként (*Campovius Italus*) emlegette, míg a környék népe „Nagy Kampó”-nak, hadnagy társát, Alonzo Perez pedig „Kis Kampó”-nak csúfolta (*Faragó B.*: Szegedi István i. m. 21. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 95., 122. és 219. p. 328. jegyzet).

¹⁴ *Dán Róbert*: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. Bp., 1973. 33. p. (Humanizmus és reformáció 2.)

Miután a lakosság kérésére és egyházi előjárója engedélyével Laskóra költözött, Sztárai – mint „baranyai *episcopus*”¹⁵ – 1554 elején kézrátétellel lelkésszé szentelte Szegedit, aki innentől fogva reformatori tevékenységének homlokterébe az evangélium hirdetését állította. Persze az ifjúság oktatásáról sem feledkezett meg, hiszen a jövő nemzedékének erkölcsi és szellemi nevelését egész életében szívügyének tekintette. Négy évig tartó laskói lelkipásztorkodása alatt felesége három gyermeket szült neki: Annát, Sárát és Izsákot.

Szentelését követően Szegedi letette a *magisteri* címet, s elfogadta az 1554. évi laskói zsinaton ráruházott *doctor* titulust. A rangemelés elsősorban hivatásrendi minősítést fejezett ki, s a cím birtokosa a prédikátorok képzésében, illetve továbbképzésében vélte megtalálni saját szerepét. A *Loci communes* c. művében Szegedi maga fogalmazta meg, hogy az egyház vezetői az „Ige szolgálói (lelkészek) vagy doktorok. Ezek közt fokozatok vannak. Bár minden lelkésznek ugyanazon hatalma van, ami a lelkieket illeti, mégis különböző rendjei és fokozatai vannak a méltóságnak, részben isteni, részben az egyháztól való helybenhagyás által.”¹⁶

A laskói színóduson megjelent lelkészek létrehozták a Somogy, Tolna és Baranya megyéket magában foglaló tolnai–baranyai egyházkerületet, amelynek *generalis superintendens*évé a nagy tudású főpásztort választották meg. A szó szerint „általános felügyelőt” jelentő latin kifejezés értelmezésében a kutatói álláspontok eltérnek egymástól. A szakemberek többsége elfogadja, hogy az újonnan felállított egyházkerületet Szegedi Kis István (fő)superintendensként/püspökként irányította,¹⁷ míg mások úgy vélik, hogy a wittenbergi

¹⁵ Skarica művében Sztárai tisztsége egyszer *sacris praesidens* („lelkész”), máskor *episcopus* („püspök”) alakban fordul elő (*Faragó B.*: Szegedi István i. m. 23. és 25. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 96–97. és 123–124. p.). Ugyanez a kettősség más forrásokban is tetten érhető. Somogyi Péter például 1557-ben „*episcopus Dei gratia Tholna*” néven nevezte a nagy egyházszervezőt, míg Eszéki Imre csupán laskói „*parochus*”-nak titulálta Sztárait (*Miklós Ödön*: A hercegszöllősi kánonok [1576] eredete. In: *Theologiai Szemle*, 1929. V. évf. 1–3. sz. 154. p. 13. jegyzet; *Bucsay Mihály*: Eszéki Imre levele Flaciushoz. In: *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*. Szerk.: Bartha Tibor. Bp., 1973. 908. p. [Studia et Acta Ecclesiastica. Tanulmányok és okmányok a magyarországi református egyház történetéből a négyszázéves jubileum alkalmából III.]).

¹⁶ Szemelvények Szegedi Kis István „Közös helyek” című művéből. Fordították: Róka Lajos és Tóth Béla. In: *Tanulmányok és szövegek* i. m. 204. p.

¹⁷ *Czvittinger Dávid*: *Specimen Hungariae literatae, virosum eruditione clarorum natione Hungarorum, Dalmatorum, Croatarum, Slavorum, atque Transylvanorum, vitas, scripta, elogia et censuras ordine alphabetico exhi-*

példa nyomán megszületett tisztség afféle „püspöki helynökség”-nek

bens. Francofurti-Lipsiae, 1711. 365. p.; *Bod Péter*: Magyar Athenas, avagy az Erdélyben és Magyar-Országban élt tudós embereknek, nevezetesebben a'kik valami, világ erre botsátott írások által esmértecsékké lettek, s jo emlékezeteket fen-hagyták históriájok. [Szeben], 1766. 255. p.; *Budai Ézsaiás*: Magyar Ország históriája. II. kötet. Debrecen, 1814. 104. p.; *Balogh Ferencz*: A magyar protestáns egyház történelem részletei a reformáció korától jelenig. Debreczen, 1872. 46. p.; *Zoványi Jenő*: Magyarországi superintendenciák a XVI. században. In: Magyar protestáns egyháztörténeti monographiák. I. kötet. Írták: Zoványi Jenő, Révész Kálmán, Payr Sándor, Földváry László. Bp., 1898. 11. és 41. p. (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai); A magyar-honi protestáns egyház története. Szerk.: *Zsilinszky Mihály*. Közreműködött: Farkas József, Kovács Sándor és Pokoly József. Bp., 1907. 55. p.; *Thury Etele*: A Dunántúli Református Egyházkerület története. I. kötet. 1523–1674. Pápa, 1908. Reprint: Bp., 1998. 49. p.; *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. XIII. kötet. Bp., 1909. 547. p.; *Holub József*: A tolnai reformáció történetének vázlata. Szekszárd, 1911. 13. p.; *Révész Imre*: A magyarországi protestantizmus történelme. Bp., 1925. 15. p. (A magyar történettudomány kézikönyve. III. kötet. 4. füzet); *Révész Imre*: Magyar református egyháztörténet. I. kötet. 1520 tájától 1608-ig. Debrecen, 1938. 73. p. (Református Egyházi Könyvtár XX.); *Zoványi Jenő*: Magyarországi protestáns egyházi szervezetek a 16. században. In: Keresztény Magvető, 1944. 76. évf. 4. füzet. 176. p.; *Bucsay Mihály*: A reformáció százada 1528–1600. In: A magyar református egyház története. Szerk.: Bíró Sándor és Szilágyi István. Az előszót írta: Révész Imre. Bp., 1949. 40. p.; *Bucsay Mihály*: A leg tudósabb magyar reformátor. Szegedi Kis István 1505–1572. In: Theologiai Szemle, 1972. Új folyam XV. évf. 11–12. sz. 375. p.; *Esze Tamás*: Sztárai Gyulán. In: Könyv és könyvtár IX. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem könyvtárának évkönyve. Szerk.: Ojtozi Eszter és B. Angyal Katalin. Debrecen, 1973. 90., 112–113. és 120. p.; *Bitskey István*: Hitviták tüzeiben. Bp., 1978. 62. p. (Magyar História); *Pálffy Géza*: A tizenhatodik század története. Bp., 2000. 197. p. (Magyar Századok); *Molnár Antal*: Reformáció a hódolt Magyarországon. In: História, 2009. XXXI. évf. 9–10. sz. 8. p.; *Földváry L.*: Szegedi Kis István i. m. 130–131. p.; *Szilády Á.*: Szegedi Kis i. m. 277. p.; *Földváry L.*: Adalékok a dunamelléki i. m. I. 71. p. és II. 5. p.; *Faragó B.*: Szegedi István i. m. 26. p.; *Faragó B.*: Szegedi Kis István i. m. 431. p.; *Zoványi J.*: A reformáció Magyarországon i. m. 224. p.; *Horváth J.*: A reformáció jegyében i. m. 272. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltság i. m. 220. p. 335. és 337. jegyzet; *Zoványi J.*: Magyarországi protestáns i. m. 584. p.; *Bucsay M.*: A protestantizmus története i. m. 31. p.; *Péter K.*: Reformáció és művelődés i. m. 516. p.; *Unghváry S.*: A magyar reformáció i. m. 55. p.;). Őze Sándor úgy tekint Szegedire, mint aki Tolnában és Alsó-Baranyában püspöki hatáskörben működő esperesként tevékenykedett (Őze Sándor: A határ és a határtalan. Identitási elemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél. Piliscsaba, 2006. 223. p. [METEM Könyvek 54.]).

tekinthető, amelynek viselője Sztárai helyetteseként az egyházkerület lelkipásztorait ellenőrizte.¹⁸ Nemrég olyan vélemény is napvilágot látott, miszerint Szegedi Kis István 1558 és 1563 között a baranyai szuperintendensség mellett a szigetvári egyházmegye esperesi tisztségét is betöltötte.¹⁹ Bármilyen legyen az igazság az ügyben, jelenlegi ismereteink alapján csupán annyit állíthatunk nagy valószínűséggel, hogy a tudós lelkész²⁰ a laskói zsinaton egybegyűlt prédikátorok generális szuperintendensi méltósággal ruházták fel.²¹

Perneszi Farkas babócsai és Horváth Márk szigetvári kapitány kívánságára Szegedi 1558-ban Kálmáncsehiben (ma: Kálmánca) telepedett le, ahol számos fiatal reformátort ordinált, és – mint oly sokszor – ismeretsége révén segített a bajba jutott embereken. A Pécssett rendszeresen megforduló, sisakokkal, páncélokkal és más portékákkal üzletelő Olasz Ferenc kálmáncsehi polgár is neki köszönhetette, hogy nem akasztották fel tiltott áruk forgalmazásáért. A helyi iskola

¹⁸ Miklós Ödön: A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában. Pápa, 1942. 133–134. p.; Botta István: Sztárai Mihály baranyai püspöksége. In: Theologiai Szemle, 1989. Új folyam (XXXII.) 3. sz. 150. és 153. p.; Keveházi László: „A kereszt igéjét hirdetni kezdtem.” Sztárai Mihály élete és szolgálata. Bp., 2005. 16. és 120. p. (Testes Veritatis); Óvatosságból nem – vagy nem egyértelműen – foglalt állást a kérdésben: Karácsonyi János: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Veszprém, 1929. 114. p.; Szántó Konrád: A katolikus egyház története. II. kötet. Bp., 1988. 100. p.; Dienes Dénes: A reformáció Magyarországon. In: Rubicon, 2009. XX. évf. 9. sz. 45. p.; Szabó A.: Szegedi Kis i. m. 26. p. Szegedi Kis István és Sztárai Mihály egyházkormányzati tisztsége körüli problémákat jól érzékelteti: Székely Gábor: A Duna–Tisza köze reformációja. In: Bácsország. Vajdasági honismereti szemle, 2017/2–3. (80.) sz. 2–3. p.

¹⁹ A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai I. 1526–1760. Szerk.: Köblös József, Kránitz Zsolt. Munkatársak: Hudi József, Köblös József, Kránitz Zsolt, Mezei Zsolt. Pápa, 2009. 75. és 599. p. (A pápai református gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 10.)

²⁰ A Laskón 1555-ben átutazó Hans Dernschwam „művelt evangélikus pap”-ként (*ein gelehrter ewangelischer Pfarrer*) jellemezte Szegedi Kis Istvánt. (Hans Dernschwam: Erdély – Besztercebánya – Törökországi útinapló. Közreadja: Tardy Lajos. Bp., 1984. 266. és 491. p.)

²¹ Miklós Ödön: A magyar reformáció néhány problémája. In: Protestáns Szemle, 1932. XLI. évf. 11. sz. 593–594. p.; Zoványi Jenő: Sztárai Mihály és társai, mint képzelt püspökök. In: Protestáns Szemle, 1932. XLI. évf. 12. sz. 647–649. p.; Balázs László: Egyháztörténeti adatok átértékelése a Studia et Acta nyomán. Hány egyháza volt Szegedi Kis Istvánnak? – Hány egyházmegyéje volt a dunamelléki egyházkerületnek 1632-ben? In: Református egyház, 1968. XX. évf. 10. sz. 214–215. p.; Miklós Ö.: A hercegszöllősi kánonok i. m. 148. és 154–155. p.; Bucsay M.: A legtudósabb magyar i. m. 375. p.

rektori tisztét hajdani tanítványa, Bellyei/Béllyei Tamás töltötte be.²² Erzsébet asszony Kálmáncsehiben két gyermekkel ajándékozta meg férjét: Istvánnal és Dorottával.

Szegedi Kis István lelkipásztori működésének legnyomorúságosabb időszaka 1561-ben vette kezdetét, amikor a szokásos istentiszteletek egyikén a gyermekek névadásáról beszélt, s az Orsolya névvel kapcsolatban megjegyezte, hogy az a latin „ursula” szóból származik, amelynek jelentése: „nőstény körmös állat”, „nőstény medve”. A szentbeszédet hallgató Furia Albertné zokon vette a lelkipásztor okfejtését, s miután befejeződött a szertartás, otthon elpanaszolta férjének, milyen megaláztatás érte őt a gyülekezetben. A férj jogosnak érezte felesége felháborodását, ám helyett, hogy csillapította volna neje haragját, maga is cinkossá vált Orsolya asszony gyűlöletkeltésében.²³

Őszintén szólva nehéz elhinni, hogy Furia Albert olyan könnyen manipulálható embernek számított volna, miként azt Skarica Máté leírása sugallja. Elvégre azok közé a kálmáncsehi kalmárok közé tartozott, akik – háttérbe szorítva pécsi és siklósi vetélytársaikat – ellenőrzésük alatt tartották a dél-dunántúli útvonalak kereskedelmi forgalmát, s emellett kitűnő kapcsolatot ápoltak a megszálló oszmán hatalommal.²⁴ Jó üzleti érzékkel összegyűjtötték a dunai révekgig hajtandó szarvasmarhákat, s azokat a hódoltság délnyugati határán velencei és pettaui kereskedőknek adták el; itáliai és karintiai üzletfeleiktől pedig nyugati eredetű textíliákat, vasárut, keleti fűszereket stb. vásároltak és szállították azokat az ország belsejébe. Ha a szükség úgy kívánta, megfordultak a legfontosabb beszerzőhelyeken (Pettau, Bécs, Buda, Debrecen, Szeged stb.), és kivették részüket a magyar törvények által szigorúan tilalmazott fegyverkereskedelemből is. Mindeközben buzgón vitték a híreket a szembenálló feleknek, akikről ennek fejében különféle kedvezményeket kaptak.²⁵

²² Bellyei Tamás 1560. július 12-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Erről lásd: *Thury Etele*: A wittenbergi akadémián járt magyar tanulók társaságának anyakönyve. 1555–1608. In: *Iskolatörténeti adattár*. II. kötet. Szerk.: *Thury Etele*. Pépa, 1908. 17. és 49. p.; *Szabó András*: *Coetus Ungaricus*. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613. Bp., 2017. 98. p. (Humanizmus és reformáció 37.); *Fraknói V.*: A hazai és külföldi i. m. 306. p.; *Szögi L.*: Magyarországi diákok németországi i. m. 267. p. Nr. 3040.

²³ *Faragó B.*: Szegedi István i. m. 29–30. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 99. és 126. p.

²⁴ Furia Albert török kapcsolatairól 1560-ban Zele Jakab is említést tett Csányi Ákoshoz írt levelében: „*kalmancsehy Fwrya Alberth wolth kezes az twrwknek.*” (Négyszáz magyar levél a XVI. századból 1504–1560. Közli: *Szalay Ágoston*. Pest, 1861. 381. p. [Magyar levelestár])

²⁵ Furia 1559 május 15-e és augusztus 20-a között 293 darab ökröt vitt külföldre, s 45 forint értékben hozott be vasszegeket Szigetváron keresztül (*Timár*

A beszédes nevű Furiának hamarosan alkalmá nyílt rá, hogy boszút álljon a hadizónában rendszeresen prédikáló Szegedin. A megfelelő pillanatot Mahmúd szandzsákbég Pécsre érkezése szolgáltatta,²⁶ aki a neki ajándékokkal kedveskedő kálmáncsehi polgároknak meghagyta, hogy keressék fel beosztottját, Dzsáfer kaposvári vajdát,²⁷ és lepjék meg őt is négy-öt rőf jó minőségű posztóval. Mivel az érintettek nem teljesítették azon nyomban a bég parancsát, a vajda fegyveresei megrohanták a mezővárost, és Szegedit több férfival együtt Kaposvárra hurcolták. A foglyok a kálmáncsehi magisztrátus által lefizetett váltságdíj fejében nyerték vissza szabadságukat.²⁸

A felek közötti viszony mégsem normalizálódott. A kálmáncsehiak ugyanis azt akarták elérni, hogy a pécsi szandzsákbég távolítsa el hivatalából a vajdát. Ekkor Mahmúd maga elé idézte a panaszosokat, hogy egyházi vezetőjük jelenlétében közösen tisztázzák a félreértést. Amikor ez megtörtént, a bég Szegedinek esett, s felelősségre vonta azért, mert az oszmánok alattvalójaként ájtárt a szomszédos magyar helyőrségekbe, s az ott szolgáló katonáknak hirdette az evangéliumot. A lelkipásztor nem tagadta a várkapitányokhoz fűződő kapcsolatait, csupán annyit hozott fel mentségül, hogy a helybeliek kettős szorításban szenvednek, ezért kénytelenek engedelmeskedni mind a magyar, mind a török hatóságoknak. Mahmúdot hidegen hagyták az ésszerű, bár korántsem biztos, hogy valóságos érvek, s kémkedés vádjával Pécssett börtönbe vetette Szegedit, akiről elképzelhető, hogy – mint *generalis superintendens* – vizitációs kötelezettségének teljesítése közben rendszeresen tájékoztatta pártfogóit az ellenség hadikészületeiről és egyéb tevékenységéről.²⁹

György: Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai 1546–1565. Pécs, 1989. 234. és 239. p. [Baranya török forrásai I.].) A kálmáncsehi polgár kereskedelmi ügyleteiről: *Szakály Ferenc*: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 4. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1973. 81–83. p.; *Szakály F.*: Adalékok Szegedi Kis István i. m. 162. p.; *Szakály F.*: Mezőváros és reformáció i. m. 102–103. és 116. p.

²⁶ Az albán származású Aranid (?) Mahmúd 1561. március 31-én Szécsényből került a mohácsi–pécsi szandzsák élére (*Dávid Géza*: Mohács–Pécs 16. századi bégjei. In: *Dávid Géza*: Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok. Bp., 2005. 306. p.).

²⁷ Skarica művében a kaposvári vojvoda/vajda neve *Cyafer* alakban szerepel. Földváry László *Dsafer*, *Dsafer*, Kathona Géza és Faragó Bálint *Gyafer* formában írta át a személynevet.

²⁸ *Faragó B.*: Szegedi István i. m. 30–31. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 99–100. és 127. p.

²⁹ Skarica Máté szerint Horváth Márk szigetvári kapitány többször is magához kérette a Laskón tartózkodó Szegedit „*nunc instituendarum concionum, nunc*

A rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján erős a gyanú, hogy a hírszerzés vádja mellett más, részben finansziális tényezők is befolyásolták a főpásztor elfogatását. Skarica Máté szerint a „*dolgok ottani bizonytalan állapotában a kálmáncsaiak ajándékokkal, a Pernesztől könyörgéssel és pénzzel vásárolt sisakokkal és páncélok-kal is igyekeztek a zsarnok [ti.: Mahmúd bég] lelkét lelkipásztoruk szabadon bocsátására hajlítani, azonban ez inkább az ajándékokra tekintettel, mint az emberségtől indítva csak húzta–halasztotta a dolgot, végül is szavainak olyan értelmét költötte, hogy ő Szegedit előbb nem fogja elbocsátani, míg Furia Albert vissza nem érkezik.*”³⁰ Erre Perneszi két szolgájával üzent a Pettauban tartózkodó Furiának: tüstént siessen haza, s fejvesztés terhe alatt két napon belül jelenjen meg nála. A kálmáncsehi kalmár a kitűzött időpontban megérkezett Babócsára, és a kapitány előtt megfogadta, hogy minden tőle telhetőt megtesz a prédikátor kiszabadításáért. Ahelyett azonban, hogy ígéretét beváltotta volna, felheccelte a szandzsákbég hívét, Perviz vajdát, s azt javasolta neki, hogy foglya elengedéséért cserébe kérjen az addiginál magasabb összeget (1000 forintot), hiszen azt a protestáns felekezet tagjai úgyis összegyűjtik és kifizetik neki.³¹

vero decisionis abstrusissimarum causarum ergo.” Azaz: „egyszer prédikációk tartására, másszor pedig a legtítkosabb ügyek intézése végett.” (Kathona G.: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 98. és 125. p.) Őze Sándor nem tartja valószínűnek, hogy Szegedi híreket vitt volna az oszmánokról Horváth Márknak (Őze S.: A határ és a határtalan i. m. 230. p.). Mester Béla észrevette, hogy Skarica, aki művében az oszmánokat nyelvi és kulturális idegenségük miatt többnyire barbároknak (*barbarus*) nevezte, Perviz viselkedésekor a zsarnok (*tyrannus*) és a pogány (*gentilis*) jelzőt alkalmazta a hódítókra (Mester Béla: Szegedi Kis István élete mint több irányban fölmutatott példa a Stephani Szegedini Vitában. In: Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27., Kolozsvár. A kötetet szerkesztette: Balázs Mihály és Gábor Csilla. Kolozsvár, 2007. 475. p. [Egyetemi Füzetek 3.]; Mester Béla: Szegedi Kis István életrajza mint protestáns szenvedéstörténet. In: Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században. Szerk.: Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Csilla. Debrecen, 2015. 61. p. [Loci memoriae Hungariae 3.]

³⁰ Kathona G.: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 128. p. Faragó Bálint fordítása: Faragó B.: Szegedi István i. m. 32. p.

³¹ Faragó B.: Szegedi István i. m. 32–33. p.; Kathona G.: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 100. és 128. p. A 16. század második felében a rabok váltságdíja 200–500 forint között mozoghatott (Őze Sándor: Szegedi Kis István és a medve [Két végvár és környéke kapcsolatának változása a reformáció elterjedése idején, egy történet tükrében]. In: Folia Historica 17. A Magyar Nemzeti

Ezután Szegedire nehéz idők köszöntöttek. Perviz egy alkalommal – feladatát messze „túlteljesítve” – Benedek deák házában egy székhez kötözte, és korbácsával addig verte, míg inge át nem ázott a vértől. Ezt a bánásmódot még a házigazda rosszindulatú felesége is megsokallta, s olyan lármát csapott, hogy a szomszédok a helyszínre siettek, és a félholt rab kötelének eloldozásával véget vetettek a kegyetlenkedésnek. Az eset hírére Bellyei Tamás, aki 1561 óta Decsen lelkipásztorkodott, posztóvásárlás ürügyén felkereste egykori tanárát, hogy némi vigaszt nyújtson neki szenvedésében.

A következő évben, 1562-ben Mahmúdot áthelyezték Szolnokra, aki új szolgálati helyére a foglyát is magával vitte. A szörnyű körülmények között raboskodó főpásztor sorsát a helybeliek közül leginkább Révész (Corius) Péter viselte a szíven. Házában az oszmán hatóságok engedélyével istentiszteleteket tarthatott Szegedi, akin a kálmáncsehi és a tolnai polgárokon kívül Kerecsényi László gyulai, Perneszi Farkas babócsai és Némethi Ferenc tokaji kapitány, Melius Juhász Péter debreceni, Ceglédi György váradi és Bakonyi Albert ceglédi lelkész, továbbá Fegyverneki Balázs – II. (Szapolyai) János Zsigmond választott magyar király (1540–1570) követe – próbált meg segíteni, ám a felsorolt személyek minden igyekezete hiábavalónak bizonyult. Diplomáciai erőfeszítéseiket azért nem koronázta siker, mert a hódítók az adott feltételek közepette semmiféle hajlandóságot nem mutattak az egyezkedésre. Az ügy akkor vett kedvező fordulatot, amikor a nemesi származású ráckevei polgárasszony, Baranyi Ilona³² férje, az akkoriban Gyulán tartózkodó Mező/Mezei Ferenc 1200 forint értékű fémeszközök szállítással kiváltotta az országosan ismert reformátort Perviz fogságából.³³

Múzeum Évkönyve. Szerk.: Haider Edit. Bp., 1992. 24. p.).

³² Baranyi Ilona rokonságban állhatott azzal a Baranyai Istvánnal, akit 1546-ban nős polgárként, 1559-ben pedig elsőként lakosként regisztráltak az oszmán-török írnokok Ráckevén (*Káldy-Nagy Gyula*: Kanuni devri Budin tahrir defteri [1546–1562]. Ankara, 1971. 88. p. [Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Yayınları: 177]; *Káldy-Nagy Gyula*: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Bp., 1977. 265. p. [Pest megye múltjából 3.]). Az 1562. évi defterben ismét felbukkan egy Baranya István nevű férfi Petre (Péter) nevű fiával egyetemben, de egyáltalán nem biztos, hogy az illető személy azonos az előbb említett Baranyai Istvánnal (*Káldy-Nagy Gy.*: Kanuni devri i. m. 90. p.).

³³ *Faragó B.*: Szegedi István i. m. 36–39. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 101–102. és 129–130. p. Némethi Ferenc és a reformáció kapcsolatát legújabbban Szabadi István dolgozta fel: *Szabadi István*: Némethi Ferenc és a reformációi. In: Balogh Judit – Dienes Dénes – Szabadi István: Reformátorok nyomában. Fejezetek a magyarországi reformáció évszázadából. Sárospatak, 2017. 37–43. p. Csupán érdekességgént jegyezzük meg, hogy Skarica Máté munkájában Szegedi Kis István kiváltójának vezetékneve

Az eseményt Skarica Máté a következőképpen örökítette meg:

„Élt egykor e városunkban [Ráckeven] a nemes Baranyi nemzetségből való Ilona asszony, hites felesége egy olyan férjnek, aki sok pénzzel tartozván másnak, különösen a pogánynak [töröknek], végül is a felsőbb részekbe, Morvaországnak Barát [Magyarbród] nevű városába szökött át, akkor a legelőkelőbb kereskedő, Mező Ferenc is lakott. Ez az Ilona pedig, miután férje meghalt, ehhez a Mező Ferenchez ment feleségül, aki azután hasznosabb tartózkodás végett Gyulára költözött, itt is folytatván Kerecsényi László kapitánysága alatt az ő jó hírű kereskedését. De végül is a felesége kívánsága innen a mi Kevénkre csalogatta, hogy ezáltal az ausztriai Bécshez is közelebb legyen. Először csak körülnézés végett akarta vele lévő feleségét ide hozni. És amikor megkezdett útjukon Szolnokra értek...mindketten látták itt ezen tiszteletreméltó főpapnak [Szegedi Kis Istvánnak] nagyon méltatlan sorsát, megnőtt haját, borzas szakállát és börtönének szörnyű mocskát, s azt is látták, hogy ő mily híres nevű doktor, akiért akárcsak legutóbb Gyulán is, nyilvános imádságot tartottak. Végre azért Mező mindenét összeszedvén, minél előbb Békésre, innen pedig nem sok idő múlva egész családjával Kevibe költözött. Daróczi Márton kevei polgár, aki történetesen megfordult Szolnokon, sok városi lakos előtt előadta, hogy Szegedi felől teljesen kétségbe kell esni és ő egyedül csak Ferencnek a közbenjárására nyerheti vissza előbbi szabadságát, mivel alig van nála a halandók között kedvesebb és a keresztyének közt meghittebb, aki a pogány parancsnok előtt megállhatna. Továbbra, mivel Ferenc (amint ez körülbelül a vagyonosabb kereskedőknek szokásuk) kevélyebb természetű volt, semhogyan ilyen dolgot, különösen egyházi férfiú személyéért, bárki részéről vaktában magára vállaljon, mikor már a nagy férfiak is visszautasítást szenvedtek, és minden reményüket elvesztették. Ekkor történt – amit újra ismételek – a legjóságosabb Istennek gondviseléséből, hogy az ő felesége Kevén egy László nevű csecsemőt szült, és hirtelen halálos betegség fogta el. Ez végrendeletében egyebek közt a legnagyobb szeretettel meghagyta férjének, hogy minden lehető módon mozdítsa elő és eszközölje ki annak az igen szerencsétlen lelkipásztornak a szabadon bocsátását, mivel annak igen méltatlan nyomorúsága egyszeri látásától szörnyen gyötrődik a lelke és tudja, hogy a leghathatósabb áldozat lesz Isten előtt, ha olyan szent férfiút sokak várákozására kiszabadít és előbbi szabadságába visszahelyez. Mező hallván hön szeretett feleségének aggódó kérését s megtekintvén a kis csecsemőt meg a végső kívánságot is, könnyek között megesküdött, hogy lelkének teljes igyekezetével vigyázni fog Szegedi életére, és őt ezen egyház [ráckevei

„*Campestris vel Agrarius*” formában, azaz „Mezei” jelentésben fordul elő. Ennek ellenére jómagunk a szakirodalomban bevett gyakorlatot követjük, s a továbbiakban a Mező alakot fogjuk használni.

gyülekezet] szószerűre vagy szónokságába fogja helyezni. E dolog ismeretében az özvegy Ferencet innen is, onnan is mindenki erősebben ösztökölte, és a maga segítségét ki–ki egy lélekkel felajánlotta neki, míg istenileg adott alkalommal találkozott és nagy nehezen megállapodott a béggel, hogy Szegedi egyedül Mezőnek kezessége mellett 1200 forintért szabaddá nyilvánítatik, oly feltétel alatt azonban, hogy a barbár a teljes pénzösszegért Németországból e célból megállapított időre szépművű sisakokat, páncélokat és mellvértket fog kapni Ferencről. Mező ekkor valóban a kegyesség útjára térve nem hagyott fel azzal, hogy minden ajánlatot felhasználjon és sikerre vezessen, lelkesítvén őt sok nagy férfiú, leginkább azonban Kerecsényi László Gyuláról és a debreceni egyház.”³⁴

Az állatkereskedéssel foglalkozó Mezőt szívélyes viszony fűzte Mahmúd béghez, s ezt a kortársak nagyon jól tudták. Pontosan emiatt történhetett meg, hogy a Szolnokon rendszeresen megforduló, s kiterjedt belföldi kapcsolatokkal rendelkező ráckevei kalmár, Daróci Márton ismerősei körében elhíresztelte, hogy Szegedi csakis Baranyi Ilona férjének közbenjárására nyerheti vissza szabadságát.³⁵

A Skarica által kevésbé természetű embernek nevezett Mező az 1550–1560-as évek fordulóján a morvaországi Magyarbródon (Uher-ský Brod) lakott, s a város egyik „előkelő kereskedőjének” számított. Jóllehet királyi rendeletek tiltották, mégis fegyvereket és páncélokat szállított az oszmánoknak, ami miatt egyszer le is tartóztatták. De ez sem vette el kedvét a tiltott áruk forgalmazásától. Ideje jelentős részét Bécsben, Pozsonyban, Nagyszombatban és Mocsonokon töltötte, hogy az Alföldön és a Tiszántúlon felnevelt szarvasmarhákat a nyugat-magyarországi városok sokadalmain értékesítse. A hódítók úgyszólván barátjukként kezelték, és korlátlan mozgást biztosítottak neki a megszállt országrészben.³⁶

A nemesi címmel büszkélkedő Mező 1561 elején Gyulára távozott, hogy távol legyen bécsi hitelezőitől, Georg Taisnertől és társaitól, mivel adósságát nem fizette meg nekik határidőre. A közis-

³⁴ *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 103–104. és 131–132. p. Faragó Bálint hasonlóképpen fordította le az életrajz latin nyelvű szövegét (*Faragó B.*: Szegedi István i. m. 39–41. p.).

³⁵ Daróci Márton és fia, Benedek neve az 1562. évi defterben szerepel először (*Káldy-Nagy Gy.*: Kanuni devri i. m. 92. p.).

³⁶ *Takáts Sándor*: A harminczadosok elleni vizsgálat 1560-ban. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1899. VI. évf. 252. és 255. p.; *Szakály F.*: Adalékok Szegedi Kis i. m. 165. p.; *Szakály F.*: Mezőváros és reformáció i. m. 119–121. p. A harminczadosok elleni 1560. évi vizsgálatról már Acsády Ignác is értekezett, bár Mező Ferenc nevét nem említette meg (*Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt 1526–64. Bp., 1888. 144–148. p.).

merten leleményes kalmár azért választhatta ideiglenes otthonául a Fehér-Körös bal partján fekvő mezővárost, mert annak környékén – esetleg éppen azon a településen – éltek rokonai.³⁷

Miután Kerecsényi László várkapitánnyal egyezsége jutott, az egykori magyarbródi üzletember családjával előbb Békésre, majd onnan 1563 kora nyarán – felesége óhajának engedve – Ráckevére települt át. A shylocki természetű kereskedő egyébként sem járt rosszul a nagy tekintélyű hittudós kiváltásával, mivel a Szolnok környéki települések lakói utólag hálából 800 forinttal hozzájárultak a kiadásaihoz.³⁸

Szegedi Kis István elhurcolásának és kiszabadításának hátterében meghúzódó okok meglehetősen összetettek és szerteágazóak. A fogságba kerülésben a kicsinyes bosszú, a hírszerzés gyanúja és a váltságdíj megemelt összege másodlagos tényező lehetett ahhoz képest, hogy a Délvidéken komoly befolyással rendelkező főpásztor – nyilván a hitújítás eszméi iránt fogékony végvári kapitányok elvárásainak megfelelően – a reformáció jegyében igyekezett feloldani azt a feszültséget, amely a gyakori hadiportyák és a védelmi terhek megnövekedése miatt a magyar erősségekben szolgáló katonaság, valamint a váruradalomhoz tartozó települések demoralizált lakossága között keletkezett. A korszakban uralkodó létbizonytalanság érzése szorosan összefonódott azon apokaliptikus félelemmel, amely a végítélet Antikrisztusának tekintett muszlimok révén újabb területek elvesztésével fenyegetett. Szigetvár és Babócsa várának hadakozó népességét tehát Szegedi lekipásztori tevékenysége békítette össze a közelben fekvő falvak és mezővárosok jobbágyaival, mivel azt hirdette, hogy a hit által mindenki üdvözölhet bármilyen förtelmes bűnöket (gyilkosság, rablás, erőszakoskodás, emberkereskedelem, adószedés közben elkövetett visszaélések stb.) is követett el élete folyamán. A végvári vitézek lelkiismerete ezzel megnyugodhatott, hiszen a fenti gondolat értelmében ők Isten céljainak beteljesítőjeként cselekedtek, ezért

³⁷ Mező Ferenc egyik felmenője lehetett Mező Mihály szélhalmi ispán, aki Brandenburgi György örgróf megbízásából az 1520-as években ökröket hajtattott ki Sziléziába (*Scherer Ferenc: Gyula város története. I. kötet. A földesúri város. Gyula, 1938. 78–79. p.*). További adatok: Gyula város oklevéltára (1313–1800). Szerk.: *Veress Endre* Bp., 1938. 346. p. Nr. 474.; *Szakály F.: Adalékok Szegedi Kis i. m. 165. p.*; *Szakály F.: Mezőváros és reformáció i. m. 121–122. p.* Mező egyébként maga is hitelezett, sőt, 1560 táján majdnem tönkrement, mert adóssai nem fizették vissza neki a tőle kölcsönvett pénzeszszegyet (*Takáts Sándor: A magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása. In: Takáts Sándor: Szegény magyarok. Bp., 1927. 137. p.*).

³⁸ *Belitzky János: Adatok a hídepítő Mahmud bég életéhez. In: Jászkunság, 1966. XII. évf. 138. p.*; *Szakály F.: Adalékok Szegedi Kis i. m. 166. p.*; *Szakály F.: Mezőváros és reformáció i. m. 123–125. p.*

vétkeik igazolást nyertek ezen a földön. A megszálló hatalom viszont nem hunyhatott szemet a vallási válságkezelő program felett, mivel a predesztináció hangoztatása még edzettebbé tette ellenfeleit, így az általa alkalmazott módszer – az ún. „oszd meg és uralkodj” elve – a gyakorlatban komoly csorbát szenvedett (volna).³⁹

Valószínű, hogy a tudós doktor rabságának megszűnése sem csupán egy halálos ágy mellett tett fogadalom teljesítése miatt következett be. Abban a hódítók akaratán és a lakosság körében egyre népszerűtlenebbé vált Kerecsényi László várkapitány⁴⁰ szándékán kívül Mező Ferenc önös érdeke is közrejátszhatott, aki „gáláns” tettével – értsd: az oszmán tisztviselőknek szerzett 1200 forint értékű fémáruval – azt kívánta elérni, hogy Ráckeve gazdasági-társadalmi elitje mielőbb befogadja. A mezővárosi polgárok jóindulatát azért kellett megszereznie, mert a törökök szándékosan távolították el Szegedit a végvárak közeléből, s helyezték megmentője felügyelete alá, a szultáni hászvárosi rangot élvező Kevibe, hogy közel legyen a budai beglerbég székhelyéhez.⁴¹

³⁹ Öze Sándor: Felekezetváltás a 16. századi végvári katona népességnél. In: Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban. Szerk. Illés Pál Attila. Piliscsaba-Bp., 1999. 30–31. p. (Sentire cum Ecclesia 1.); Öze Sándor: A kereszties hadjáratok ideológiája és a Magyar Királyság az oszmán veszély kezdetétől a Habsburg védelmi vonal felállításáig (1395–1556). In: Ot Nikopol do Viena. 1396–1683. Nikápolytól Bécsig 1396–1683. Szerk. Hriszto Matanov–Arató György. Szófia, 2008. 237–242. p. (Bulgaro–Hungarica 5.); *Csepregi Zoltán*: A Debrecen–Egervölgy Hitvallás (1562) új kiadásának tanulságai. In: Identitás és kultúra a török hódoltság korában. Szerk. Ács Pál – Székely Júlia. Bp., 2012. 172. p.; Öze S.: Szegedi Kis István i. m. 35. p.; *Unghváry S.*: A magyar reformáció i. m. 115. p.; Öze S.: A határ és a határtalan i. m. 185–186. és 312–316. p. Öze Sándor véleménye szerint a 16. században fennállt a veszélye annak, hogy a végvári katonák rajtaütései miatt a magyar jobbágyok átállnak az oszmánokhoz, illetve áttérnek az iszlám hitre (Öze S.: A határ és a határtalan i. m. 312. p.).

⁴⁰ *Esze Tamás*: Sztárai Gyulán. In: Könyv és könyvtár IX. A debreceni Kossuth Lajos Tudománygyetem könyvtárának évkönyve. Szerk. Ojtozi Eszter – B. Angyal Katalin. Debrecen, 1973. 173. p. Az 1559-ben bárói címet szerzett Kerecsényi Lászlóról legújabbban: *Dusnoki-Draskovich József*: A gyulai vár 1566. évi török ostroma és a főbb elbeszélő források az ostromról, valamint Kerecsényi László személyéről. In: Város, uradalom, vár. Tanulmányok Gyula 15–18. századi történetéből. Szerk. Héjja Julianna Erika – Erdész Ádám. Gyula, 2017. 79–128. p.

⁴¹ Öze Sándor: Szegedi Kis István és a gyulai reformáció. In: Város, uradalom, vár i. m. 75–77. p.; Öze S.: A határ és a határtalan i. m. 251–253. p. Mező Ferencnek felesége halálánál tett fogadalma – véli Nagy János – „inkább a humanista cselekményszövés egyik eszköze Skaricza részéről,

Szabadulását követően Szegedi szekéren beutazta Debrecen környékét, hogy váltságdíjának összegét előteremtse, majd Kálmán-csehibe sietett, ahol részt vett mostohalánya, a 14 éves Bereményi Katalin és a decsi tanári állást a budai lelkészességgel felcserélő Belyei Tamás esküvőjén. A szertartás befejeztével 1563 húsvétja (április 11.)⁴² előtt családjával végleg Ráckevére tette át székhelyét, ahol 1572-ben bekövetkezett haláláig az alsó-dunamelléki egyházkerület szuperintendenseként irányította a keresztény hívek mindennapjait.⁴³

Szűkebb baráti körét a mezőváros tehetős magyar polgárainak (kereskedők, iparosok és önkormányzati tagok) egy csoportja alkotta. Tagjai közül kiemelkedett Bogdán János, Bornemissza András, Dezső Bálint, Kádas Péter, Keszi Gergely, Literátus Pál, Paksi Imre és Szabó Kelemen. A felsorolt személyek nem csupán megfelelő szellemi közeget jelentettek a roppant széles látókörű Szegedinek, hanem alkalmasint anyagilag is támogatták a reformáció ügyét.⁴⁴

semmint történeti realitás.” Erről lásd: *Nagy János*: Mezővárosi társadalom és reformáció. Adatok Ráckeve 16. századi reformációjának történetéhez. In: Századok. Tanulmányok a 200 éve született Horváth Mihály emlékére. Szerk. Bojtos Anita – Novotnik Ádám. Bp., 2010. 113. p. 27. jegyzet. (Acta Historica Collegii de Iosepho Eötvös nominati. Series I., Nr. 1.) Mező Ferenc 1565 táján elhagyta Csepel-szigeti lakóhelyét, s a déli országrészbe költözött, ahol Kerecsényi László hallgatólagos beleegyezésével tovább folytatta kétes ügyleteit Temesvár irányába. Tőkéjét a hatalmas jövedelmet biztosító csempészkereskedelemben kamatoztatta, s annak hasznából megbízóját is részesíthette (*Szakály F.*: Mezőváros és reformáció i. m. 126. p.).

⁴² *Szentpétery Imre*: A kronológia kézikönyve. A Chronologia és az Oklevéltani naptár összevont, javított és bővített kiadása. A szerző hagyatékának felhasználásával sajtó alá rendezte Gazda István. Kiegészítette: Raj Tamás, Szögi László. Bp., 1985. 172. p. (Tudománytár 17.)

⁴³ *Tormássy János*: A dunamelléki ref. egyházkerület története a reformációtól kezdve a jelen század elejéig. Sárospatak, 1867. 9. p.; *Makkai László*: Pest megye története. In: Pest megye műemlékei. I. kötet. Szerk.: Dercsényi Dezső. (Magyarország műemléki topográfiája V.) Bp., 1958. 102. p.; *Szentmártoni Szabó Géza*: Szegedi Kis István. A helvét irányú reformáció első magyar hitudósa. In: Protestáns hősök. Fél száz portré az elmúlt fél évezred magyar történelméből 2. Szerk.: Faggyas Sándor. Bp., 2017. 14. p.; *Faragó B.*: Szegedi István i. m. 42. p.; *Zoványi J.*: A reformáció i. m. 438. és 442. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 104. és 132. p.; *Balázs L.*: Egyháztörténeti adatok i. m. 215. p.; *Szabó A.*: Szegedi Kis i. m. 26. p.

⁴⁴ *Szakály F.*: Adalékok Szegedi Kis i. m. 165. p.; *Szakály F.*: Mezőváros és reformáció i. m. 142–144. p. A felsorolt személyek közül csupán Bogdán János és Szabó Kelemen neve szerepel az 1546. évi defterben. Bornemissza András, Dezső Bálint, Keszi Gergely és Pál deák valószínűleg 1546 és 1559 között költözött be Ráckevére. Az 1562. évi összeírás azonban nem tartal-

A híres kevei iskolában, ahová még bécsi polgárok is elküldték gyermekeiket a magyar nyelv elsajátítása végett,⁴⁵ külföldi egyetemeken végzett tanárok oktatták az ógörög és a latin nyelvet, a zenét, valamint a retorika és a dialektika tudományát. Az intézmény rektorai közül a korszakból Barbatulus István, Szebeni János, Kaploni (Kaplányi) Tamás, Skarica Máté és Pesti Anthemius János neve ismertes.⁴⁶ A magasszintű zenei ismeretekkel rendelkező Szebeni népszerűségéről sokat elárul, hogy Veresmarti Illés hercegszöllősi, Szováti Gáspár budai és Bakonyi Albert ceglédi lelkész társaságában többször felkereste házában a Duna-parti településen székelő főpásztort, hogy együtt énekeljenek, beszélgessenek és megvitassák a legfontosabb dogmatikai kérdéseket.⁴⁷

Seraphinus Panthanus ferences szerzetes 1565-ben Ráckevére utazott, s hitvitára hívta ki Szegedit, aki az 1564. évi kevei zsinaton három elhivatott férfit: Tolnai Ambrus Lukácsot, Pajzskészítő Jánost és Dombrói Vragovics/Vragowitz Pétert „ordinált” kézrátétellel.⁴⁸ A

mazza Bornemissza András és Dezső Bálint nevét, mert az érintettek éppen máshol tartózkodhattak az adatfelvétel készítésekor. Kádas Péter nevét viszont nem jegyezte fel 1562-ben sem az oszmán írnok, kivéve, ha személye esetleg azonos Kalmár Péterrel. Mindezekről lásd: *Káldy-Nagy Gy.*: Kanuni devri i. m. 86–88. és 90–94. p.; *Káldy-Nagy Gy.*: A budai szandzsák i. m. 262–263. és 265–266. p.

⁴⁵ *Szalay László*: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. Pest, 1859. 220–221. p.

⁴⁶ *Mészáros László*: „Elég merni is a nagyot”. Skarica Máté ráckeveni prédikátor-költő élete. In: *Theológiai Szemle*, 1972. XV. évf. 9–10. sz. 308. p.; *Kovács József László*: Szegedi Kis István és Skaricza Máté ráckeveni iskolája (1563–1591). In: *Kovács József László*: Régen volt iskolák dicséretes törvényei. Kilenc iskolatörténeti–irodalomtörténeti tanulmány. Zsámbék, 1984. 61–62. p. (Főiskolai Füzetek 3.); *Kovács József László*: Mezővárosi irodalom és művelődés a hódoltság peremén (Ráckeve XVI–XVII. század) In: *Studia Comitansia* 19. Irodalomtörténeti tanulmányok. Szerk.: Farkas Péter és Novák László. Szentendre, 1989. 14. p.; *Rábay Magdolna*: Református iskolák a Dunamelléken. In: *Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén. Kiállítási katalógus*. Budapesti Történeti Múzeum, 2009. október 30. – 2010. február 15. A katalógust szerkesztette: Farbak Péter – Kiss Réka. Bp., 2009. 76. p.; *Faragó B.*: Szegedi István i. m. 42., 45., 49., 52. és 66. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 104–105., 107–108., 114–115., 132–133., 135–136. és 143. p.

⁴⁷ *Faragó B.*: Szegedi István i. m. 48–49. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 107. és 135. p.

⁴⁸ Mindhárom lelkész tanulta a wittenbergi egyetemen, majd 1564-től Pajzskészítő János 1568-ig a mezőtúri, míg Dombrói Péter 1576 és 1582 között a mányoki gyülekezetet irányította. Tolnai Ambrus Lukács 1572-ben az antitrinitárius

szentmiséről, tisztítótűzről, keresztény ünnepekről és más teológiai kérdésekről folyó disputának a református egyházközség istentiszteleti épülete adott otthont.⁴⁹ A purgatórium kapcsán a házigazda a „Loci communes...” c. művében részletesen kidolgozott kreacionizmus tanát fejtegethette a lélek eredetével, képességeivel és mibenlétével kapcsolatban.⁵⁰ A héber, görög és latin nyelvben járatos raguzai barátot a helybéliek közül az „itáliaiak” (katolikus raguzai–dalmátok)⁵¹ és a „trákok” (ortodox „rácok”, görögök és vlachok)⁵² támogatták, akik

irányzat híve lett. Az oszmánok 1574-ben halálra ítélték, ezért Pécsre menekült. 1585 körül Polgárdiban lelkészkedett, s Skarica Máté hatására tért vissza a református hitre. Mindezekről lásd: *Szabó Géza*: Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613. Halle, 1941. 27., 132. és 134. p. (Bibliothek des protestantismus in mittleren Donaauraum. Band II.); *Csepregi Zoltán*: Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM). Proszipográfiai rész. A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610). I/1: A–L. Bp., 2014. 387. p.; *Thury E.*: A wittenbergi akadémián i. m. 6. és 16–18. p.; *Kathona G.*: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 39–40. p.; *Szögi L.*: Magyarországi diákok németországi i. m. 262. p. Nr. 2946., 267. p. Nr. 3042., 268. p. Nr. 3066.; *Szabó A.*: Coetus Ungaricus i. m. 110., 133. és 268. p.

⁴⁹ Reinhold Lubenau császári követ 1587. február 24-én járt Ráckeven, s a következőket jegyezte fel naplójában: „*Der zwinglische Pfar fahret uns auch in seine Kirche; das war nur ein offen Haus; in der Mitten stundt ein Tisch mit einer einer Decken bedeckt und etliche Stule herumb mit Tepichten belegt. Sonsten wahren die Wende blos und nichts mehr drein zu sehen.*” Magyarul: „A zwingliánus pap [ti. Skarica Máté] elvezetett bennünket az ő templomába is; ez csak egy nyitott ház volt, középen állt egy asztal, takaróval lefedve, körülötte néhány szék szőnyegekkel letakarva. Különben üresek voltak a falak, és semmit sem lehetett benne látni.” (*Wilhelm Sahn*: Beschreibung de Reisen des Reinhold Lubenau. 1. Teil. Königsberg, 1912. 87. p. [Mitteilungen aus der Stadtbibliothek zu Königspersg i. Pr. IV.]). A német szöveg magyar fordítását Kovács József László közölte először (*Kovács József László*: „Duna vizén lefelé úsz a ladik”. Ráckeve és a Csepel-sziget az irodalomban [Irodalomtörténeti, művelődéstörténeti vázlat]. Ráckeve, 1991. 146–147. p. [Ráckevei füzetek 14.]

⁵⁰ *Tóth-Mihala Veronika*: Melius tanítása az örök életről. In: Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről. A kötetet összeállította: Bitskey István, Fazekas Gergely Tamás. Debrecen, 2007. 68. p. (Studia litteraria. A Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének kiadványa. Tomus LXV.)

⁵¹ Abban az időben „itáliai” (*Latinus*) elnevezéssel azokat a raguzai (dubrovnikai) kereskedőket illették, akik balkáni szláv keresztnevet viseltek, de a római katolikus egyházhoz tartoztak. Magyarul főként „olaszoknak” nevezték őket (*Fekete Lajos*: Latinok a XVI. századi Budán. In: Magyar Nyelv, 1961. LVII. évf. 1. sz. 20–25. p.).

⁵² Az újkori Magyarországon a „trák” és a „rác” szót gyakran egymás szino-

a vita végén csalódottan távoztak a polémia helyszínéről. A jelenlévők előtt megszegyenült Szeráfim magára maradt, olyannyira, hogy könyveit egyedül kellett hazacipelnie.⁵³ A hitvita tanulságait levonva Szegedi egy párbeszédes művet állított össze, míg a nem éppen elfogulatlan Skarica latin nyelven megírta kétsoros, gúnyos hangvételű disztichonos epigrammáját:

„*Vár az olasz Panthán s Szegedinkkel szállsz ki vitára: Pápáddal te bukol, győz Istennel amaz.*”⁵⁴

Nem sokkal később Perviz ellátogatott Ráckevére, és Keszi Gergelynél szállt meg. Szegedi sisakbokrétaival és gránátalmával kedveskedett egykori felügyelőjének, aki időközben megbánta korábban elkövetett tetteit: „*Bocsáss meg nekem mindazokért, amelyeket leginkább csak mi egyedül tudunk...Néhány éjjel e dolog miatt iszonyú látomások győrtörtek, mintha csupa asszonyok akarnának engemet széttépni, hogy ekkora gonoszságot követtem el, verésekkel illettem egy úgy koránál, mint kegyességénél fogva nálam sokkal előbbre való embert.*”⁵⁵

nimájaként használták (May István: Egy népetimológia nyomon követése a XVI–XVIII. században [Ország- és népnevek régi szótárainkban]. In: Magyar Nyelv, 1988. LXXXIV. évf. 3. sz. 327–333. p.).

⁵³ Bucsay Mihály: Szegedi Kis István Speculuma – Az egyháztörténeti anyag felhasználása a reformatori polémiaiban. In: Tanulmányok és szövegek i. m. 155. p.; Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Bp., 1977. 157. p. (Humanizmus és reformáció 6.); Ács Pál: Katolikus irodalom és kultúra a reformáció századában. In: Vigilia, 1999. 64. évf. 5. sz. 363–364. p.; Ács Pál: Katolikus irodalom és kultúra Magyarországon a reformáció századában. In: Ács Pál: „Az idő ósága”. Történetiség és történet szemlélet a régi magyar irodalomban. Bp., 2001. 223–224. p.; Molnár Antal: A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. Bp., 2003. 168. p. (METEM Könyvek 44.); Molnár Antal: Raguza és a balkáni missziók kezdetei. In: Molnár Antal: Kalmárok és káplánok az Oszmán Birodalomban. Források és tanulmányok a balkáni és a hódoltsági katolicizmus 16–17. századi történetéhez. Bp., 2013. 42. p. (METEM Könyvek 80.); Balogh F.: A magyar protestáns egyház i. m. 49. p.; Földváry L.: Szegedi Kis István i. m. 205–206. p.; Földváry L.: Adalékok a dunamelléki i. m. I. 80–81. p.; Faragó B.: Szegedi István i. m. 44–45. p.; Faragó B.: Szegedi Kis i. m. 439–440. p.; Szinnyei J.: Magyar írók élete i. m. XIII. 548. p.; Kathona G.: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 105. és 133. p.

⁵⁴ Faragó B.: Szegedi István i. m. 44. p.; Kathona G.: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 133. p. Az epigramma szövege latinul így hangzik: „*Itala gens perstat: Stephano Panthane repugnas: Caece cadis Papae, vincit at ille Deo.*” (Kathona G.: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 105. p.)

⁵⁵ Kathona G.: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 133–134. p. Faragó Bálint fordítása: Faragó B.: Szegedi István i. m. 46. p.

A főpásztor neheztelése időközben elmúlt és teljes szívből megbocsátott a „vajdának”, aki az ajándékokat katonaként (sisakbokréta) és török tisztségviselőként (gránátalma) kapta. A következő évben, 1566-ban Szegedi a decsi zsinaton elsimította Eszéki István és Veres-marti Illés viszályát. Amikor értesült arról, hogy Mahmúd bég Thury György várpalotai kapitány fogságába került, örömeiben rögvést papírra vetette egykori megalázója sírversét. Mint később kiderült, korainak bizonyult a megkönnyebbülés.⁵⁶

1570. augusztus 6-án Szegedi eltemette második feleségét, Erzsébetet, aki Ráckeven négy gyermekkel ajándékozta meg: két János nevű fiúval, Erzsébettel és egy ismeretlen nevű csecsemővel. Saját kezűleg írt sírversében „szende, szelíd fénnel ragyogó csillag”-nak nevezte elhunyt nejét, aki összesen kilenc gyermeket hozott a világra. Harmadik feleségével, Orsolyával, a ráckevei Botach Jakab özvegyével rövid ideig élt együtt, s lánya, Zsuzsanna születését sem érte meg, mert 1572. május 2-án elragadta a halál. Tragikus magánéletére jellemző, hogy két felesége és hét gyermeke is pestisben hunyt el.⁵⁷

Szegedi Kis István családi állapota⁵⁸

	A feleségek neve	A házasságokból született gyermekek neve
1.	Orsolya	Katalin
2.	Erzsébet	Anna Sára Izsák István Dorottya János János Erzsébet ?
3.	Orsolya	Zsuzsanna

Egyházkormányzati feladatainak ellátása közben Szegedinek arra is jutott ideje, hogy félbemaradt műveit végleges formába öntse. A katolicizmust és az antitrinitarizmust bíráló írásai enciklopédikus ismeretanyaguk miatt itthon és külföldön egyaránt nagy elismerést

⁵⁶ Faragó B.: Szegedi István i. m. 49. p.; Kathona G.: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 135. p.; Mester Béla: Szegedi Kis István i. m. 475–476. p.

⁵⁷ Balogh F.: A magyar protestáns egyház i. m. 48. p.; Szilády Á.: Szegedi Kis i. m. 280. p.; Faragó B.: Szegedi István i. m. 66–67. p.; Faragó B.: Szegedi Kis István i. m. 426. p.; Kathona G.: Fejezetek a török hódoltsági i. m. 142–144. p.

⁵⁸ Szegedi Kis István családi állapotáról átfogóan: Balogh F.: A magyar protestáns egyház i. m. 47–48. p.; Szilády Á.: Szegedi Kis i. m. 280. p.

váltottak ki. A hatalmas munkabírásu szerző Wolfgang Müsli, Philipp Melanchton, Pietro Martyr Vermigli, Heinrich Bullinger, Jean Calvin és Théodore de Bèze tanait egységes rendszerbe foglalta, és azokat a hazai viszonyokhoz igazítva tárta az olvasók elé. Különösen sokat merített Müslinek – humanista nevén Wolfgang Musculus Dusanusnak – „A szent teológia közhelyei” (*Loci communes sacrae theologiae*) c. dogmatikai értekezéséből, amely morális és szónoklati fejezeteivel a Szentírás teljes megismeréséhez kívánt útmutatóul szolgálni.⁵⁹

Szegedi Kis István latin nyelvű teológiai munkái a következők:

1. „A Szentháromság igaz bizonyítása” (*Assertatio vera de trinitate*): Théodore de Bèze 1573-ban nyomtatta ki Genfben azon kézirat alapján, amelyet Skarica Máté adott át neki 1570-ben. A kiadvány az antitrinitáriusok ellen irányult, akik tagadták az Atya–Fiú–Szentlélek egyelényegűségét.⁶⁰

2. „A római pápák tükre” (*Speculum pontificum Romanorum*): 1584-ben jelent meg Bázelen a „Rövid értekezés a római pápák bizonyos hagyományairól” (*Tractatus brevis de traditionibus quibusdam pontificum Romanorum*) c. művével együtt, s 1602-ig négy kiadást ért meg. Főbb forrásai közül kiemelkedik John Bale *Acta Romanorum Pontificum*, a *Corpus Iuris Canonici* és természetesen maga a *Szentírás*. Német nyelvű átdolgozását (*Spiegel des weltlichen Römischen Bapsts*) 1586-ban Nicolaus Höniger végezte el. A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium könyvtárában őrzött példány különlegességét az a később odahelyezett fametszet adja, amely az

⁵⁹ Kathona Géza: Svájci theologiai elemek Szegedi Kis István hittani nézeteiben. In: Tanulmányok és szövegek i. m. 16., 19–25. és 99–100. p.; Lányi Gábor János: Wolfgang Musculus Dusanus élete és művei. In: *Studia Caroliensia*, 2005. 6. évf. 1. sz. 15–16. p.; Öze Sándor: Reformation und Grenzgebiete zur Verbreitung der Reformation in den ungarisch besiedelten Gebiete. Bp.–Leipzig, 2011. 184–187. p.; Horváth J.: A reformáció jegyében i. m. 283. p.; Bogárdi Szabó István: Kálvin hagyománya a Dunamelléken. In: Kálvin hagyománya i. m. 14. p.

⁶⁰ Régi Magyar Könyvtár. III-dik kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Írták: Szabó Károly és Hellebrand Árpád. Első rész (1480–1670). Bp., 1896. 184–185. p. Nr. 631.; Pirnát Antal: A teológiai és tudományos irodalom. In: A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk.: Klaniczay Tibor. Bp., 1964. 492. p. (A magyar irodalom története I. Főszerk.: Sötér István); Szinnyei J.: Magyar írók élete i. m. XIII. 548. p.; Horváth J.: A reformáció jegyében i. m. 273–274. p.; A mű második kiadása 1576-ban jelent meg Genfben (Régi Magyar Könyvtár i. m. III. 190–191. p. Nr. 651.).

ún. eretnektát (*Arbor haereseon*) ábrázolja. Ezt a képtípust Kálvin egyik tanítványa, Lambert Daneau honosította meg.⁶¹ A római pápa Antikrisztus-mivoltát hangsúlyozó, 220 lap terjedelmű, négy fő részből álló kötetet az ifjú Szegedi Kis István apja halálának 12. évfordulóján, 1584. május 2-án Kádas Péter deáknak, Paksi Imre ráckevei bíró vejének ajánlotta. A tudós főpap fia török arannyal fizetve 1584 februárjában iratkozott be a bázeli egyetemre. Az Angliában népszerű Szegedi tekintélyére Edmund Bunny is hivatkozott a válásról és a paráznaságról szóló elemzésében.⁶²

3. „Kérdések az úrvacsora igéiről” (*Quaestiones de verbis coenae Domini*. Bazel, 1584): az úrvacsora szentségi jellegét hangsúlyozza, és egy zürichi tudós munkájával együtt jelent meg.

4. „A hamisítatlan teológia közhelyei (azaz: főbb tételei) az Istenről és az emberről” (*Theologiae sincerae loci communes de Deo et homine*): 1585-ben adták ki Bazelben, köszönhetően Johann Jacob Grynaeusnak (1540–1617), aki az ifjú Szegedi Kis István jóvoltából tekintette meg az 1561 és 1564 között készült kéziratot, és írt hozzá

⁶¹ *Imre Mihály*: Arbor Haereseon. A wittenbergi történetiszemlélet ikonográfiai ábrázolása Szegedi Kis István Speculum pontificum Romanorum című művének 1592-es kiadásában. In: Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből. Szerk.: G. Szabó Botond – Fekete Csaba – Bereczki Lajos. Debrecen, 2000. 58. p.; *Knapp Éva*: Arbor haereseon. In: A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században. Főszerk.: Száraz Orsolya. Szerk.: Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály. Debrecen, 2018. 266. p. (Loci memoriae Hungaricae 7.)

⁶² *Zsindely István*: A bázeli egyetem anyakönyvéből. In: Sárospataki Füzetek, 1860. IV. évf. 156. p.; *Pintér Jenő* magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. Második kötet: a magyar irodalom a XVI. században. Bp., 1930. 501. p.; Ács Pál: „Ne paráználkodjál”. A paráznaság metaforája a reformáció irodalmában. In: Ács Pál: „Az idő ósága” i. m. 189–190. p.; *Hegyi Ádám*: Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798). Bp., 2003. 47. p. Nr. 19. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 6.); Régi Magyar Könyvtár i. m. III. 211. p. Nr. 727.; *Szilády Á.*: Szegedi Kis i. m. 280–281. p.; *Szinnyei J.*: Magyar írók élete i. m. XIII. 548. p.; *Horváth J.*: A reformáció jegyében i. m. 274–275. p.; *Pirnát A.*: A teológiai és tudományos i. m. 493. p.; *Bucsay M.*: Szegedi Kis István i. m. 113–114., 124–133., 137., 162. p. A másik, harmadik és negyedik kiadás: 1586 (Bazel), 1592. (H.n.) és 1602. (H.n.) (Régi Magyar Könyvtár i. m. III. 216–217. p. Nr. 747–748.; 246. p. Nr. 830. és 295–296. p. Nr. 998.). Korábban általánosan elterjedt az a vélemény, miszerint az ifjú Szegedi Kis István török segítséggel (*auxilio Turcico*) – esetleg Perviz vajda támogatásával – került be az egyetemre (*Horváth J.*: A reformáció jegyében i. m. 273. p.). Valójában a bázeli anyakönyv bejegyzésének helyes feloldása: „*aureum Turcicum*”, ami azt jelenti, hogy az egyetemre beiratkozott diák török arannyal fizetett.

bevezetőt. Ennek a két pedagógiai fejezetet is tartalmazó skolasztikus szellemű teológiai–egyházszervezeti–egyházjogi gyűjteménynek az előszavában kapott helyet Skarica Máté „Szegedi István élete” (*Stephani Szegedini Vita*) c. munkája, míg függelékében a „Pápai tanítások összegzése különböző skolasztikus tudósoktól válogatva” (*Doctrinae papisticae summa ex variis doctoribus scholasticis excepta*) és az „Igaz hitvallás az egyetlen igaz Istenről” (*Confessio verae fidei de uno vero Deo*) c. írások olvashatók. A könyvet Szepsi Csombor Márton (1595?–1622) 1615-ben vásárolta meg magának. A kiadvány címlévelének hátlapját egy Szegedi Kis Istvánt ábrázoló fametszet díszíti. Az ábrázolt személy széles arcával, zömök testalkatával, keletiesen vágott szemével kun őseit idézi. A kalapot és szőrmegalléros kabátot viselő teológus erős ujjával egy vaskos könyvet fog: a Szentírást, vagy éppen azt a kötetet, amelyet az olvasó is kezében tart. Tudni kell, hogy a kép akkor készült, amikor még nem alakult ki a protestáns lelkészábrázolás szabálya, ezért a kalap és a szőrme rajta maradhatott viselőjén. A portré alatti vers magyar fordítása így hangzik:

„Hogyha Kis Istvánt, a Szegedit, nem ismered, ímé:

Ilyen alakja vala arca vonásainak.

Aki e szent munkát most elolvasod, elhiszed erről,

Mily nagy szellemi kincs sátora volt ez a test.

Úgy hogy bár kezem is gonddal festette vonásit,

Többet Zeuxis sem tudna jelezni velök.

Mert vajh Apelles is rajzolhatná-e a belsőt,

Melyet ez egymaga szép műveiben kimutat?

Jóindulattal nézvén ezen arcra, imádkozz:

Légyen e férfiúnak nagy neve, műve örök.

Az Úrnak 1568-ik évében.”⁶³

⁶³ Kovács Sándor Iván: Szepsi Csombor Márton és a változatos Európa. In: Kovács Sándor Iván: Pannóniából Európába. Tanulmányok a régi magyar irodalomról. Bp., 1975. 118. p.; Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai. Közreadja: Szabó András. Szeged, 1989. 7. p. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 22.); Kőszeghy Péter: Irodalom és művészetek a kezdetektől a XVIII. század elejéig. In: A magyarságtudomány kézikönyve. Szerk.: Kósa László. Bp., 1991. 448. p.; Szigeti Jenő: Skaricza Máté a rajzoló reformátor. In: Confessio, 1994. XVIII. évf. 4. sz. 34–35. p.; Dienes Dénes: Szegedi Kis István pedagógiai álláspontja a Loci communes alapján. In: Confessio, 2012. 36. évf. 4. sz. 81–85. p.; Régi Magyar Könyvtár i. m. III. 215. p. Nr. 740.; Szilády Á.: Szegedi Kis i. m. 275. és 282–284. p.; Szinnyei J.: Magyar írók élete i. m. XIII. 548. p.; Pintér J. magyar irodalomtörténete i. m. II. 501–502. p.; Horváth J.: A reformáció jegyében i. m. 274–276. és 438. p.; Pirnát A.: A teológiai és tudományos i. m. 493. p.; Kathona G.: Svájci teológiai elemek i. m. 15. p.; Mester B.: Szegedi Kis István i. m. 58–59. p. A Loci communes további négy kiadást ért meg Bázelen (1588., 1593., 1599.

Szegedi Kis Istvánnak létezik egy kevésbé ismert, Tobias Stimmer által készített keret nélküli portréja is, amely Nicolaus Reusner [1545–1602] *Icones...*c., 1589-ben Bázelen kiadott fametszetű arcképgyűjteményében található meg.⁶⁴

5. „Elemző táblázatok” (*Tabulae analyticae*): az 1592-ben Schaffhausenben napvilágot látott kézikönyv megírására 1554 és 1561 között került sor. A prédikáció-vázlat táblázatokba foglalja a legfontosabb protestáns erkölcsi–dogmatikai tételeket.⁶⁵

Szegedi verseit, amelyek megtalálhatók az 1638-ban másolt Cso-ma-kódexben is,⁶⁶ erős hit, egyszerű, világos előadásmód, népies esz-járás és igényes, lélekemelő kifejezőmód jellemez. A szakemberek szerint öt zsoltár fordítása köthető a nevéhez: egy karácsonyi dicsé-ret (*Jézus születél üdvösségünkre*), egy pünkösdi invokáció (*Jövel Szentlélek Isten, tarts meg minket Igédben*), egy siralmas ének (*Ó, mint keseregnek most a keresztyének*), egy könyörgés (*Ó, mindenható Isten, ki a te kegyességedből*) és egy hálaadó költemény a török rab-ságból való kiszabadulásáért (*Hálát adok neked Úristen*). A pünkösdi prédikáció előtt énekelt psalmus szövegét Huszár Gál 1574. évi éne-keskönyve is tartalmazza. A korábban neki tulajdonított „*Szánja az Úristen híveinek romlását*” kezdetű zsoltár viszont Szegedi Gergely munkája.⁶⁷

és 1608.). Erről lásd: Régi Magyar Könyvtár i. m. III. 227–228. p. Nr. 772.; 246–247. p. Nr. 832.; 277. p. Nr. 932. és 311. p. Nr. 1052. A disztichonos vers is természetesen eredetileg latin nyelven íródott (*Kathona G.*: Fejezetek a tö-rök hódoltsági i. m. 225. p. 372. jegyzet).

⁶⁴Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Teil 1: Porträts. Herausgegeben von Brigitte Klosterberg und István Monok. Bearbeitet von Attila Verók und György Rózsa. Tübingen, 2003. 200–203. p.; Bucsay Mihály: Szegedi Kis István i. m. 162. és 164. p. A német nyelvű kötetre Verók Attila hívta fel a figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm.

⁶⁵Régi Magyar Könyvtár i. m. III. 245. p. Nr. 827.; Szilády Á.: Szegedi Kis i. m. 284. p.; Szinnyi J.: Magyar írók élete i. m. XIII. 548. p.; Pintér J. magyar irodalomtörténete i. m. II. 502. p.; Horváth J.: A reformáció jegyében i. m. 276. p.; Pirnát A.: A teológiai és tudományos i. m. 493. p.; Kathona G.: Svájci theologiai elemek i. m. 15. p. A könyv népszerűségét mutatja, hogy 1593-ban Londonban, 1598-ban és 1599-ben Bázelen, 1610-ben pedig Bázelen ismét kiadásra került (Régi Magyar Könyvtár i. m. III. 247. p. Nr. 834.; 271–272. p. Nr. 914.; 277. p. Nr. 931. és 321. p. Nr. 1082.).

⁶⁶Ács Pál: Cso-ma-kódex. Széphistóriák és bibliai történetek 1638. In: Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2002. november 28. – 2003. február 16. Szerk.: Mikó Árpád. Bp., 2002. 243. p. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2002/I.)

⁶⁷Répertoire de la poésie hongroise ancienne. Manuel de correction d'erreurs dans la base de données. Tomus I. Direction: Iván Horváth assisté par Gabriella

H. Hubert. Páris, 1992. 213–214. p. Nr. 482.; 303–304. p. Nr. 677.; 313. p. Nr. 697.; II. 501–502. p. Nr. 1126.; 502. p. Nr. 1127.; 576. p. Nr. 1300.; Régi Magyar Költők Tára i. m. VI. 3–14. p.; *Szilády Á.*: Szegedi Kis i. m. 285–289. p.; *Pintér J.* magyar irodalomtörténete i. m. II. 182–183. p.